

<https://doi.org/10.15407/socium2023.01.009>
УДК 314.5:165.7-047.37

Creative Commons Attribution 4.0 International

Гнатюк В.В., д-р філос. з політичних наук, науковий співробітник Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету "Львівська політехніка", вул. Степана Бандери, 32-А, Львів, 79013, Україна, email: v.v.hnatiuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2608-659X>, Scopus Author ID: 57214889239

АКТУАЛЬНІ ПІДХОДИ У СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ДЕЯКІ КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

У статті приділено увагу питанню висвітлення підходів, які апробуються у сучасних міграційних дослідженнях, з метою продемонструвати їх межі (концептуальні та методологічно-методичні) як аналітичні знаряддя. За підґрунтя було взято три найпоширеніші дослідницькі погляди: позитивізм, релятивізм і критичний реалізм. Обґрунтовано тезу: використання підходу акумулює у собі значно ширший контекст, ніж лише інструментальний, який корелюється до реалізації лише методичної функції. Обираючи одну з форм аналітики, науковці окреслюють онтологічні та епістемологічні межі методології у вивченні міграційної теми. На основі головних положень (принципів) кожного підходу охарактеризовано загальнонаукові та спеціалізовані знаряддя (для міграціологів), а також виокремлено різної природи недоліки та можливості застосування здобутих результатів. Наведено приклади наукових праць, де апробовано ці погляди. Аргументовано, що позитивізм і релятивізм є монофакторними, мени критичними та більш поверхневими ("пласкими") підходами порівняно з критичним реалізмом, якому притаманний стратифікований онтологічний реалізм, методологічний плюралізм і раціональність суджень. Показано, що причинами популярності позитивістського та релятивістського типу мислення є методологічна можливість щодо спрощення політичних питань і застосування знань про міграцію, щоб легітимізувати деякі політичні переконання та дії, з одного боку, і їх глибока внутрішня ієрархізація, що надає гнучкість і можливість для вдосконалення, з іншого боку. Наголошено на перспективах подальших досліджень, які зосереджуються на наукових (ревізія позитивізму та релятивізму відповідно до запитів сучасності), філософських (переосмислення епістемологічної та практичної компонент підходу, їх збалансування) та практичних (потреба у вищій репрезентативності розвідок, що виконані в межах критичного реалізму) вимірах міграційної проблематики.

Ключові слова: позитивізм, релятивізм, критичний реалізм, дослідницька помилка, виміри підходу до дослідження.

Hnatiuk V.V., PhD. (Political Science), scientific fellow, International Institute of Education, Culture and Diaspora Relations, Lviv Polytechnic National University, 32-A, Stepan Bandera Str., Lviv, 79013, Ukraine, email: v.v.hnatiuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2608-659X>, Scopus Author ID: 57214889239

CURRENT APPROACHES IN MODERN MIGRATION STUDIES: SOME CRITICAL REMARKS

The article focuses on the issue of highlighting the approaches being tested in contemporary migration studies to demonstrate their limits – conceptual, methodological, and methodical – as analytical tools. The three most popular research perspectives, namely positivism, relativism, and

critical realism, are taken as a basis. The author substantiates the idea that the approach accumulates a much broader context than just the instrumental one, which correlates to the realization of an exclusively methodical function. Since by choosing one of the forms of analytics, scholars outline the ontological and epistemological framework of the methodology in the study of migration. Based on the key provisions (principles) of each approach, the author characterizes them as general scientific and specialized tools (for migration scholars) and identifies the different by nature shortcomings and opportunities for applying the obtained results. A particular focus is on demonstrating examples of research works that test these approaches. It is argued that positivism and relativism are monofactorial, less critical and more superficial (flatness) approaches compared to critical realism, characterized by stratified ontological realism, methodological pluralism, and judgment rationality. It is shown that the reasons for the popularity of positivist and relativist types of thinking are the methodological possibility of simplifying political issues and applying knowledge about migration to legitimize certain political beliefs and actions, on the one hand, and their deep internal hierarchization, which provides flexibility and opportunities for improvement, on the other. Finally, the author emphasizes the prospects for further research focusing on the scientific (revision of positivism and relativism under the necessities of the present), philosophical (rethinking the epistemological and practical components of the approach, balancing them) and practical (the need for higher representativeness of research conducted within the framework of critical realism) dimensions of migration issues.

Keywords: *positivism, relativism, critical realism, research error, dimensions of the research approach.*

Сьогодні у соціогуманітарних галузях знання та відповідних дослідженнях, що виконуються в їх межах, досягнуто високих теоретичних, інструментальних і прагматичних стандартів. Так, вчені вміють здійснювати комплексні оборотні (аналітично-синтетичні й навпаки) розвідки, в яких об'єднують різні сфери й аспекти людського життя (економічні, психологічні, соціальні, культурні тощо), охоплюють їх у комбінованих взаємодіях або виражають самостійно, водночас представляють на певному територіальному рівні і в конкретному просторовому масштабі. Додатково наукова спільнота змогла (конвенціонально) досягти згоди щодо використання та унормованої операціоналізації термінології спочатку для галузей, а сьогодні – і поміж ними, з огляду на дедалі сильніший дисциплінарний характер взаємодії. Таким чином, завдяки такій дослідницькій континуальності, яка акумулює історичні (часові), теоретичні (формально-змістові) та просторові (рівні й масштаби) виміри аналізу, вже нині наявний успішний досвід у реалізації національних і міжнародних проектів. Інакше кажучи, формується традиція для вивчення певних тематик і алгоритм проведення відповідних досліджень у межах ширшого розуміння – контекстуального та інструментального¹. Проте дотепер залишається частина робіт, для яких властиві різні не-

¹ За приклад доречно взяти серію книг “International Handbook” видавництва Routledge, у яких висвітлюються сучасні кращі (якісно обґрунтовані та неодноразово апробовані) дослідницькі концептуальні й інструментальні знаряддя для розуміння різної суспільствознавчої проблематики, зокрема міграційної, у комплексному баченні й міжнародному фокусі охоплення. Саме ці напрацювання, які використані для написання статті, стали важливими історіографічними, теоретико-методологічними і методичними передумовами у підтвердженні та обґрунтуванні відповідної

точності, зокрема методологічно-методичної та концептуальної природи. В одних працях доволі часто відбувається своєрідна автозаміна між категоріями “методологія” та “методи”, що наводить на помилкову думку про їх ідентичність. У таких випадках під першою розуміють “інструменти, що втілені у дослідженні”, але поза контекстом залишається реалізація самої “логіки цього дослідження”. Водночас методологія повинна репрезентувати систематичну апробацію теорії пізнання до аналітичних кейсів у межах конкретної дисципліни. Натомість методи мають інтерпретуватись як безпосередні прийоми для відбору й опрацювання даних. І хоча між двома категоріями наявний тісний зв'язок, але ще досі немає чіткого уявлення (як на практиці проведення польової розвідки, так і на стадії її теоретичного окреслення) в науковій свідомості вчених про його [1] релевантність “для” дослідження та “в” ньому у завершальній позиції. Інакше кажучи, скільки не порушувалася б ця тема, завжди існуватиме або група “неофітів”, які потребують знань для її розуміння, або частка осіб, які досі на стадії її осягнення, або науковці, які не прагнуть цього, з огляду на задоволеність від продукування низькоякісних наукових продуктів. Тому проблема залишається актуальною надалі, хоча тезис про “методологію як специфічну мапу для орієнтації у соціальному світі, а методи як знаряддя нашої діяльності” вже давно доведено та поширено серед наукової спільноти.

Крім зазначених досліджень, є ті, в яких допускаються концептуальні помилки у фазі визначення предмета аналізу. Зокрема, відповідно до положення з книги Ч. Міллса “Соціологічна уява” [2], специфікою в суспільствознавчих працях є розгалуження між “індивідуальними питаннями оточення” та “публічними запитами структури соціуму”². Це часто не береться до уваги вченими взагалі або ж фокусується інтерес лише в деяких моментах, що суттєво не змінює ситуації, але супроводжує додаткові відхилення: виникає ще більша плутанина в контексті “руху сходинками концептуалізації” Дж. Сарторі. Таким чином, поза розумінням (чітким дефініюванням) залишається сфера, де “питання” корелюються з персональними особливостями людини у взаєминах з іншими індивідами, а “запити” – з проблемами, що не обмежуються локальним середовищем індивіда та межами його внутрішнього світу. Внаслідок цього, хоч ми і зможемо охопити релевантну “площину для аналізу”, проте надамо їй зовсім не тих атрибутів і змістового наповнення. Це зумовить руйнування концепту (ідеї та структури дослідження) й дотичні до нього наслідки: втрату зв'язку між об'єктом і предметом вивчення, підміну зони проблематики, змішування суб'єктивних інтенцій (своє = колективне), фальсифікацію висновків. Водночас ми не можемо дистанціювати індивідуальні питання та соціальні запити повністю (та й для чого, крім концептуального розуміння), з огляду на неперервну логіку життя людини як

думки про якість дослідницьких стандартів (Докладніше див: Routledge International Handbook. Book Series. URL: <http://www.routledge.com/Routledge-International-Handbooks/book-series/RIHAND>).

² У своїй роботі вчений Ч. Міллс використовує два формулювання: “the personal troubles” та “the public issues”, що узагальнено можна виокремити як “соціальні проблеми”. Перша форма стосується індивідуальної сфери, друга – колективної. Будь-яка взаємозаміна або змішування рівнів охоплення зумовлюють помилки концептуальної природи, коли йдеться про окреслення предмета дослідження.

суспільної істоти. Так, Ч. Міллс переконує, що варто взаємопов'язати “гло суспільного буття” (загальне) та певний “вияв” (конкретне), щоб “зрозуміти ширшу історичну сцену з точки зору її значення для внутрішнього життя та зовнішньої кар’єри різноманітних індивідів” [2, р. 5]. Це лягло в основу визначення напрямів досліджень у суспільних науках, що своїм завданням мають здійснити розгляд колективної поведінки у соціумі та те, як вона проявляється у соціальних практиках, структурах й інститутах. Отже, жодна суспільна дія не може адекватно бути зрозумілою поза дискурсом, у якому вчинена. Ізольовані дослідницькі кейси соціальних фактів не здатні надати аргументи для комплексного бачення складних процесів, а часто зумовлюють фіксацію звички до вироблення або “хибної винятковості” як необґрунтованої дефініції певного випадку, виняткового серед усіх інших, або аналіз ситуацій через “помилкову універсальність” як приписування без підстав параметрів системи її нижчим структурним рівням. У першому моменті постає виокремлення об’єкта з групи явищ, у другому – недоречно приписування йому невластивих ознак [3]. Таким чином, будь-яке соціально спрямоване дослідження повинне безумовно корелюватися з актуальними проблемами, які виникають в індивідів та суспільстві, базуються на “історичному” (за Ч. Міллсом) погляді. Це сприятиме формуванню та окресленню науково доцільного концептуального поля. При цьому, як для методологічно-методичних помилок, цим неточностям характерна ідентична специфіка, про яку вже згадувалося, а отже, наявна їх “живучість” серед наукової спільноти.

Як наслідок, це актуалізує проблемний дискурс значно ширшого профілю, оскільки все це (методологія, методи та концептуальний вимір) акумулюється переважно у межах цілісного та конкретного підходу, а тому вимагає не тільки внутрішньої репарації у цьому аспекті, проте і зовнішнього порівняння поміж собою. Це позитивно та конструктивно вплине на формування дослідницького іміджу певного підходу з позиції аргументів та обґрунтування при його виборі в інструментальному та теоретичному планах у реалізації всіх соціально спрямованих розвідок. Це дуже важливо під час вивчення міграційних питань (не лише для них, проте цей контекст є нашим фокусом уваги), де необхідно втілювати задуми вченого в кореляції до безпосереднього міграційного досвіду на мікрорівні, але водночас такий контекст-досвід має бути інтегрованим у структурні фактори на макрорівні, що окреслюють соціальну мобільність в історичній ситуації. Так, варто зрозуміти, що кожен підхід формує межі дослідження нового міграційного питання або вже раніше сформульованої проблематики. Під відповідним “міграційним питанням” мається на увазі позначення відповідної точки, що лише розпочинає або продовжує недавно відкриту наукову дискусію, на протипагу до ситуації, коли наявна тематика, що є унормованою та конвенціонально прийнятою дослідницькою спільнотою. Ця специфіка відображає той момент, коли у межах певного підходу виникає “зіткнення” старих і нових умоглядних візій, де одні не можуть вже адекватно пояснити суспільно-політичні явища та процеси, а інші – ще не можуть це здійснити, будучи концептуально, методологічно та методично “чужими” для системи погляду. Це породжує внутрішню суперечність, коли весь підхід адаптується до нових реалій, оптимізуючи та операціоналізуючи знаряддя до вивчення предмета,

або “вихід” за його межі та формування нового погляду³, що проявляє при цьому гнучкість. Таким чином, “міграційне питання” є в такому сенсі “безмежним” для формування ідей, оскільки не зафіксує звичного порядку як завершеного, і “безформним” для вкладеного змісту, оскільки не заперечує принцип самоорганізації – поза-контекстуальне розширення на основі першого.

Тепер у міграційних студіях є достатньо розроблена й різноманітна система інструментального забезпечення для проведення досліджень. Переважна більшість головних підходів теоретично обґрунтовані, автономні в реалізації, неодноразово апробовані у польових умовах, проте монофакторні за своєю природою. Більше того, зважаючи на відсоток допущення неточностей (хоч точної цифри немає, але якщо ця тема досі актуальна серед вчених [4–8], то значить, що частка вагома), ефект – наукова цінність – від відповідних результатів стає значно нижчим. До процесу акумуляції помилок додається міждисциплінарний підхід, використання якого набрало популярності за останню декаду [9], але зумовило виникнення ускладнень під час досліджень. Саме тоді, коли науковці без чіткого розуміння здійснюють дисциплінарний перехід у контексті “між” та “транс”, з’являються не лише концептуальні та методологічно-методичні вади в розвідках, але й руйнується унормована вченими структурна логіка дослідження.

З огляду на це, **мета статті** – висвітлити підходи в міграційних аналітичних проєктах, щоб зрозуміти їх концептуальні межі, методологічні та методичні особливості, недоліки та обмеженість порівняно з іншими поглядами. Це визначить коло питань, які через брак інформації для дослідників або теоретичну складність сприяють появі вже раніше виокремлених неточностей. За своєю структурою робота складається з цілісного ідейного блоку, який поділено на три частини: у першій розглянуто головні положення позитивізму як наукового підходу та його вплив на сучасні міграційні дослідження; у другій – аналогічне значення в цьому контексті релятивістського погляду; в третій – осмислено роль критичного реалізму як альтернативи до двох попередніх напрямів і його місце у відповідних розвідках. Таким чином, через розуміння епістемологічного підґрунтя різних підходів можна потенційно креативно й інноваційно підійти до осмисленого вибору інструментів для дослідження феномену міграції у всіх (або деяких) її проявах, принаймні, без вчинення помилок, про які зазначалося, або мінімізувати їх кількість. Це безперечно посилить цінність здобутих вченими результатів, які ми маємо сьогодні. Зокрема, йдеться про значний масив праць, що окреслюють концептуальні та історичні контексти при визначенні феномену міграції (критичний огляд теорій, транснаціональну міграцію, взаємозв’язок між міграцією та гендером, демографію та міжнародне переміщення, оцінку політики міграції та її ефективність) і показують нелегальну міграцію й торгівлю людьми (контроль над нелегальною міграцією та контрабандою, а також загальні виклики, що виникають у межах дискурсу – від охорони здоров’я до ситуацій на ринку праці) [8];

³ Приєднання до іншого підходу є досить малоімовірним, оскільки кожен з них часто конструюється як антитеза до один одного, а науковий синкретизм у наш час у такому суперечливому поєднанні є сумнівним і спричинить пряму фальсифікацію результатів дослідження.

висвітлюють соціально-економічний вимір бідності та нерівності (як матриці, яка міждисциплінарно об'єднала категорії гендеру, міграції, розвитку, соціальних переказів і чинника діаспори) та виокремлюють питання сім'ї й соціальної політики (транснаціональну родину, актуальність факторів освіти й соціального захисту, процеси та наслідки старіння мігрантів, явище незалежної мобільності дітей) [4]; порушують питання міграційного права, політики міграції (проблему кордонів у співвідношенні громадянських прав і дії конституції, політику щодо мігрантів на мезорівні) та тему міжнародного управління (в межах роботи з біженцями та вимушено переміщеними особами, реконцептуалізують поняття міжнародний режим біженців, осмислюють адвокацію прав мігрантів) [5]; презентують нові дослідницькі техніки та методи вивчення міграційної теми (інтерв'ювання груп меншин, економічні емпіричні методи в міжнародній імміграції або вимірювання міграції через карти двосторонніх потоків) і зазначають про її особливі напрями (дослідження діаспори в онлайн-мережі, апробація якісних методик у гендерно орієнтованих розвідках або використання глобально спрямованих порівняльних опитувань у межах екологічних проєктів) [10]. І хоча наведені роботи не вичерпують весь перелік прикладів сучасного стану досліджень кількісно, проте є якісними відповідниками для розгляду проблематики, оскільки об'єднують широкий профіль тем і авторів, презентують глибину думок, їх варіативність. Таким чином, розвиток міграційних досліджень здійснюється вченими активно та постійно, але це не усуває імовірності допущення ними дослідницьких помилок під час апробації різних підходів. Це актуалізує ті розвідки, що спрямовані допомогти зменшити рівень їх появи як завдяки інформації про самі аналітичні знаряддя (їх безпосередній розгляд), так і через приклади того, як вони реалізуються в межах міграційних студій.

Дослідницькі підходи в сучасних міграційних розвідках. Апробація будь-якого підходу – позитивізму, релятивізму або критичного реалізму як найбільш визнаних за останніми дослідженнями [10] – інтегрує у собі значно ширший контекст, ніж тільки інструментальний, що має відношення до реалізації винятково методичної функції. Зокрема, обираючи конкретний погляд, вчені визначають онтологічні та епістемологічні межі для методології вивчення міграційної проблематики. Як наслідок, зумовлюють використання тих методів, способів і шляхів, які коректно екстраполюються на матрицю дослідження – її аспекти окремо або цілісно. Таким чином, будь-яке “змішування” – злиття елементів від різних підходів як еkleктичне (не варто ототожнювати з процесом між- та трансдисциплінарного вивчення) – спричинить дисбаланс оптимального концептуального, методологічного і методичного набору в межах аналітичного проєкту. Це просте, але водночас важливе твердження не завжди дотримується науковцями, що впливає на якість всіх отриманих висновків, а тому ставить під сумнів доречність праксеологічності результатів. Більше того, ігнорування може детермінувати появу в дослідницькому плані неточностей, що підсилює скепсис до відповідних робіт. Тому існує необхідність у розгляді кожного підходу ще раз (принаймні, для наукової спільноти в Україні, оскільки в зарубіжному дискурсі цьому питанню приділено увагу [1; 11; 12]), щоб демаркувати інструментальний потенціал,

можливості та недоліки, які окреслюють площину їх застосування. Актуальність цієї ситуації акумулює подвійне навантаження.

По-перше, науково методологічне, що характеризується стадіальним продумуванням аналітичного проекту, коли науковець чітко розділяє методи дослідження та саму методологію, а тому спроможний якісно екстраполювати задум у кореляції до верифікованих даних, що здобуваються згодом. Інакше кажучи, міграція та будь-який феномен міграційних процесів повинен осмислюватися через адекватну співмірність тих мірил, що обрані вченим у межах доцільності погляду. Конфронтація між “реальним” і “бажаним” може зумовити не лише псевдонауковість висновків, але й мати глибоко деструктивні наслідки у суспільно-політичній практиці. Це сприятиме поширенню як самого знання про підходи та результати їх успішного застосування, так і шансів на те, що будуть втілені у міграційних дослідженнях українських науковців у найближчому майбутньому.

По-друге, важливим постає суспільно-політичний акцент. У цьому моменті присутній “критичний компонент”, що в час складних процесів на глобальному рівні й актуальних соціальних потрясінь (зокрема, після повномасштабного вторгнення Росії в Україну та його наслідків) стає релевантною соціально значущою необхідністю для розуміння, теоретизування та вироблення практичних рекомендацій для різних суспільно-політичних сил. У такій ситуації зацікавлені всі соціальні агенти, оскільки “міграційна проблема” певною мірою охопила весь світ. Для цього є об’єктивні підстави, з огляду на минулі та теперішні події 2022–2023 рр., коли мільйони громадян України були вимушені покинути домівки й державу та мігрувати до Європи й інших країн.

Таким чином, актуальність статті полягає в тому, що вона зосереджує увагу на різноманітних аспектах найуживаніших підходів, які обираються вченими для проведення сучасних міграційних розвідок. Саме у контексті російської агресії такий вибір стає вирішальним, оскільки від нього безпосередньо залежить адекватність апробації певного інструментарію, який відповідає за остаточний результат – наслідки дослідження. Більше того, ці висновки часто (і не безпідставно) лягають в основу практичних рішень і дій політичної влади приймаючої сторони щодо мігрантів. Тому отримання максимально об’єктивних даних є пріоритетним завданням для міграціологів. У цьому сенсі роль українських науковців стає критично ваговою, оскільки вони мають сприятливий ґрунт для проведення таких україно орієнтованих досліджень, де явище міграції та самі мігранти постали в центрі уваги у досі неаналізованих умовах. При цьому важливо застосувати доречний інструмент – підхід.

Натомість новизною роботи став формат подачі, в якому висвітлено ідею: спочатку через поєднання загальнонаукового розуміння кожного підходу, а потім – висвітлення їх міграційно спрямованого ракурсу на прикладі конкретних проектів сьогодення. Таким чином, виникла можливість безпосередньо побачити, які суспільно-політичні небезпеки та наукові загрози може спричинити помилковий і необґрунтований вибір аналітичного знаряддя. Для українського дослідницького дискурсу ця тематика є досі незавершеною та потребує, насамперед, підвищення якості наукової

складової – максимізації об'єктивності даних, їх повноти, а також наявності репутаційної ознаки у сучасному світі серед вчених.

Позитивізм. Позитивізм як дослідницька традиція є доволі різноманітним. Крім того, наявний не один вимір⁴ у її межах [13]. Конотативно слід розуміти, що для цього погляду будь-яке знання виникає завдяки чуттєвому досвіду [14, р. 169], а тому, як вважають дослідники, допускає “помилку епістемології”, оскільки осмислює емпіричну компоненту теорії пізнання через контекст “пласкої онтології” чуттєвого досвіду та даних [15; 16]. При цьому положення позитивізму можна узагальнити (корелюються з доробком дослідника Т. Іосіфідеса [11]) так:

– *позитивістська епістемологія є актуалістською.* Реальним стає те, що витікає з чуттєвого досвіду та зводиться до нього, тобто до емпіричного та фактичного вимірів аналізу;

– *підхід визначається як послідовна або регулярна причинність.* Позитивізм акумулює константний зв'язок емпіричних подій і фактів, що спостерігаються, й екстраполюється на казуальність між змінними в межах кореляції або асоціації. Це зумовлює інваріантність соціальних об'єктів і суб'єктів контекстуально та темпорально, а також фіксує закритість щодо внутрішніх і зовнішніх обставин – об'єкта, що володіє казуальною силою, та ситуації, де він перебуває [17–19];

– *наявність дихотомії “факт – цінність”.* Характеризується тим, що роль об'єктивних подій, які можуть бути спостережені, є значно вищою (через природу походження знання про них), ніж ствердження поза емпіричним виміром;

– *інтерпретаційні моделі ґрунтуються на індуктивізмі та дедуктивізмі.* Обидва мають за ціль окреслити універсальні закони, що базуються на принципі досвідної інваріантності, тобто продемонструвати, що вони детерміновані через закономірності типу “коли x , то y ” [20; 21];

– *є індивідуалістським та атомістичним.* Соціальне буття розглядається через розмежування дискретних подій, які є можливість спостерігати, виміряти та структурувати завдяки емпіричним закономірностям. Соціальна дія аналізується тільки через призму індивідуальних диспозицій у межах утилітаризму [22–24].

Як наслідок, позитивізм можна трактувати у соціогуманітарних науках як форму редукціонізму. Оскільки реальність, яку формує соціум, зводиться до розгляду досвідних подій, а будь-яка суспільна казуальність – до зображення константного зв'язку квантитативних змінних і закономірностей поміж ними. Знову ж таки, говорячи про контекстуальність “пласкої онтології”, вона не лише обмежує розуміння аналітичного поля проблематики, а концептуально завершує його осмислення. Ця “площинність” зумовлює відсутність у сприйнятті ієрархізованих форм суспільного ладу – стратифікації та виокремлення (за потреби) її релевантних для певної ситуації

⁴ У цілому сама деталізація традицій (логічний позитивізм, позитивізм і логічний емпіризм) і вимірів (емпіризм, методологічний індивідуалізм, індуктивізм і дедуктивізм) не є безпосереднім предметом розгляду у статті. Ціллю підрозділу, що присвячений позитивізму (як і наступних частин), є сформулювати узагальнене розуміння до підходу та продемонструвати як він використовується у сучасних міграційних дослідженнях.

груп – та нівелює можливість у поясненні подій по-іншому. Це попри очевидну, але методичну монофакторність має ширший деструктивний наслідок для розвідок, оскільки виявляє ірреалістичність, яка, на думку вчених, “не зважає” на інші рівні реальності, чим деаксіологізує здобуті знання [25]. Проте, незважаючи на критику, інструмент дотепер є доволі поширеним серед науковців. Ще однією його прикметною рисою є теза про “точність вимірювання емпіричних подій і явищ” як шляху до об’єктивності даних (їх істинності), позбавлених будь-яких ціннісних суджень. Такі “знання” особливо актуалізуються у межах соціального буття при легітимізації рішень і дій влади, суспільних сил або конкретних акторів. Інакше кажучи, підхід використовується для їх політичного та ідеологічного аргументування, а тому залишатиметься стійким до “викликів” сьогодення – наукових і прагматичних, виражаючи чіткий соціально значущий результат⁵.

Якщо звертатися до питання про місце позитивізму у сучасних міграційних дослідженнях, то воно пояснюється завдяки аспектам збору міграційних даних і можливостям їх реалізації, з одного боку, та кореляцією між науковою логікою та переважними контекстами як “проблемний менеджмент” й “ефективність”, з іншого боку [26]. Так, адаптуючи підхід до неокласичного обґрунтування, К. Босуелл визначила його головні (домінантно економічно спрямовані) ідеї, зокрема [27]:

– *методологічний індивідуалізм*. Трактування соціуму та певних соціальних феноменів здійснюється через категоріальне вираження про індивідів. Увагу зосереджено на персоніфікованій основі поведінки та ціннісних орієнтаціях, а отже, ні інституційні, ні інші структурні аспекти не враховуються;

– *монолітна концепція раціональності*. Гіпотеза, згідно з якою індивіди намагаються максимізувати свою користь завдяки раціональним принципам мислення – аналізу наявної інформації та зауважень щодо системних лімітів суспільства. Ці ідеї зумовили поштовх до концептуалізації економічних моделей “витрати-вигоди”, “цінність-очікування” або “порогового рівня стресу” (PLST) та вплинули на спроби вчених у прогнозуванні мобільності – переміщень і потоків [28, р. 35–46];

– *утилітарне буття індивіда*. Базується на традиції політичної філософії утилітаризму XVIII–XIX ст. і відображає схильність індивіда усвідомити інтерес у сприянні власного добробуту та матеріального щастя. Одночасно ідея полягає у взаємозалежності з попередньою, але є онтологічним “знаменником” для фіксації кожного члена суспільства з позиції універсальної якості, що наявна у всіх.

Таким чином, для позитивістських міграційних досліджень характерними є, по-перше, досвідна соціальна буттєвість у поєднанні з утилітаристськими діями індивіда, по-друге, відсутність можливостей – методологічних і теоретичних – у врахуванні онтологічної природи соціуму поза “площинністю”, дискретністю подій і закономірностями соціальної казуальності. Проте названі й недоліки (їх наявність) пояснюються не лише інструментальними та концептуальними зрізами, оскільки є наслідком власної природи відповідного знання (отриманих вченими даних). Попри об’єктивність,

⁵ “Стойкість” позитивізму у соціальних дослідженнях підсилюється не лише прагматичним спрямуванням, але й методологічним обґрунтуванням [29].

позитивізм акумулює у собі глибокий сенс ціннісного навантаження. Для підсилення думки, науковиця Б. Джонс зазначає: “Ортодоксія є ідеологічною: її помилки “є не просто помилками, а такими, що функціонують в інтересах певної соціальної системи”⁶. Вона складається з набору хибних уявлень про суспільство, які обов’язково виникають всередині та сприяють відтворенню структури суспільства” [26, р. 236]. Це актуалізує питання про роль наукових знань про міграцію у сучасних суспільствах. Так, результати міграційних розвідок можуть часто втілюватися для конструювання категорій у межах міграційних процесів, що безпосередньо трансформуються у політичні та соціально-економічні аргументи під час реалізації “потреб держави у пошуках нових моделей мобілізації для підвищення рівня легітимності” [30, р. 6]. Цілком доречно вони можуть слугувати для завуальованого приховування антагонізму в державі, щоб вберегти її від системного розколу. Тому ці дослідження (вже не секрет для наукової спільноти) показують деформовані та чітко упереджені форми соціальної реальності, але позиціонуються як нейтральні, об’єктивні та сцієнтичні.

Звертаючись до прикладів, необхідно розглянути позитивістський вплив (і його наслідки) на теорію людського капіталу, яка є інформаційно релевантною для багатьох дотичних між собою сфер – географії, соціології та економіки, а в практичному сенсі (що особливо виокремлюється) – для політики [31, р. 125]. І хоча сам концепт є кількісною величиною, проте властива для “позитивістського мислення” специфіка підходу актуалізує суть його розуміння та трансформує онтологію теорії людського капіталу поза інструментальним зрізом. Так, вчений М. Самерс підкреслює: “Багато досліджень посилаються на надмірне спрощення досвіду та параметрів мігрантів. Натомість щодо припущень про однорідність, теоретики винні в “натуралізації” соціальних відмінностей, які мають місце як на ринках праці, так і в суспільстві в цілому, в якому вони функціонують” [31, р. 126–127]. Це зумовлює формування площини, у межах якої виникає відтворення “расових і культурних стереотипів” [31, р. 128], під грифом об’єктивності та науковості, яку продукує підхід.

Іншим варіантом є припущення в контексті методологічного націоналізму (поряд з розвідками у дусі транснаціоналізму), за яким “нація, держава та соціум є природною суспільно-політичною формою” [32, р. 301], а отже, “іммігрантів зіставляють з національними показниками доходу, кількістю дітей на сім’ю, відсотками безробіття та соціальної залежності, вважаючи, що це буде адекватною одиницею для порівняння... Проте їх нечасто зіставляють з групами національного населення, до яких вони належать за рівнем доходу та освіти” [32, р. 310].

Ще зразками міграційних розвідок внаслідок апробації позитивістського підходу є значна кількість економічних досліджень, спрямованих на оцінку міри конкуренції, альтернативи та взаємодоповнення на ринку праці й в економіці в цілому між місцевим населенням і прибулими з-за кордону мігрантами [10, р. 163–185]. Дискурсивно – і науково, і суспільно-політично – це детермінує конструювання соціальної реальності, що утворена в межах “пласкої онтології”, завдяки проявам, які “виникають на поверхні”. Результатом цього є репродукція ситуації нерівності, несправедливості та поділів

⁶ Цитата з роботи дослідника Е. Колльєра [15, с. 104].

на різному ґрунті, що контекстуально для міграційного окреслення проблематики осмислюється через деформовані вияви певних категорій (етнічних і національних) [33].

Отже, ґрутуючись на описаному матеріалі, позитивізм як підхід і його реалізація у соціальних науках має очевидні негативні (навіть деструктивні) наслідки стосовно інтерпретації казуальності в соціальній реальності. Особливо це підсилюється концептуалізацією такого роду онтології, як епіфеноменальної, такої, що редукується до параметрів індивідів або конотації індивідуальних дій. Проте погляд дотепер залишається у полі зору науки та суспільної практики, який в еру технократизації сприяє, як вважають вчені, спрощенню політичних питань і застосуванню знань про міграцію, щоб легітимізувати деякі політичні переконання та дії. Наскільки правильним є його використання, покаже час і об'єктивні дослідження у найближчому майбутньому.

Релятивізм. Сьогодні в межах релятивізму зосереджено більшість якісних досліджень у соціальних науках. Ця тенденція була започаткована у кінці 60-х років ХХ ст. і стала модною серед науковців сучасності [34]. У цілому перехід до цього погляду здійснювався у межах “перебільшеного значення традиційного позитивістського мислення” [35]. Ідейно підхід є близьким до крайнього скептицизму, теоретично ж – запозичує форму багатьох інших напрямів⁷. Дослідниця М. Баграмян у своїй роботі “Релятивізм” зазначає, що хоч підхід і має багато форм вираження, проте за природою є доктриною, в контексті якої будь-який феномен, об'єкт або поняття отримує та утримує власну ідентичність і параметри завдяки фоновим чинникам, внаслідок чого вони є відносними у кореляції до одного або декількох з них [36, р. 3]. Вона виокремлює різні типи релятивізму та дискурси, що актуалізують ці прояви “відносності” [36, р. 6].

Натомість, якщо звертатися до положень релятивізму, що є узагальненими для усіх його різновидів, то можна зазначити таке:

– *редукція соціальної реальності до мови та дискурсу.* Переорієнтація від постановки суспільно значущих питань до творення “дискурсивних практик”, за сприяння яких процеси й явища можуть конструюватися. При цьому, саме ці “практики” привертають увагу, оскільки через них соціальна реальність наявна та ідентифікована членами системи. Усе це впливає на визначення дискурсу та мови як закритої, самореферентної знакової цілісності, де категорії та вираження отримують своє означення тільки в концептуальній схемі або конвенціях, що прийняті спільнотою (науковою, мовною і культурною) [13; 16; 37; 38];

– *наявність пласкої (поверхневої) онтології.* Ідея полягає у тому, що об'єкти, поняття, процеси і феномени можуть бути пізнані на рівні “поверхні”, що є проявом дискурсивного релятивізму (знову алюзія на “площинність”, яка була присутня в позитивізмі). Як наслідок, те, що виникає поза мовними контекстами, є нерелевантним і таким, що не стосується пояснення об'єктів, їх опису. Інакше кажучи, “світ є тим, що відповідає нашим поняттям” [19, р. 34], а тому дискурс і мова есенціалізує (надає буття) соціальну реальність, чим наближає вчених до позитивістського емпіричного до-

⁷ Серед них можна виокремити інтерпретивізм, постмодернізм, постструктуралізм і соціальний конструктивізм.

слідницького мислення, оскільки уможливує реальність відповідних “практик” і знання про те, як саме “працює” мова [11; 39, р. 153];

– *заперечення об’єктивності будь-яких знань*. Релятивізм ставить істину в один ряд з іншими отриманими даними про реальність, релятивуючи її завдяки дискурсу про соціальне буття. Таким чином, відбувається заперечення погляду щодо казуальності та шансів апробації іншого концептуального пояснення світу. Проте вчені Х. Патомякі та К. Вайт зауважують: “Онтологічно, якщо дискурси дійсно конструюють власні об’єкти, то що конструює їх самих?” [25, р. 217], – це питання залишається відкритим;

– *відірваність від повсякденної практики та побутового досвіду*. Наслідком цього є епістемологічний скептицизм, який накладає деструктивний відбиток на дослідницьку діяльність релятивістів у цілому [40, р. 171–228], оскільки “неможливо займатися будь-якою діяльністю, жити своїм життям або навіть проводити емпіричні розвідки, якщо вважати епістемологічний скептицизм обґрунтованим” [38, р. 96];

– *запозичення обґрунтувань з мистецтва та літератури* для пошуку (на зразок позитивізму та природничих наук) опори у здобутті знань, що можуть претендувати на статус релятивістської істини, що неодноразово піддавалося критиці [41, р. 293].

Таким чином, підхід має спільні точки дотику з позитивізмом як онтологічна площинність, редукція, ірреалістичність, проте, на думку деяких вчених, їх доречно вивчати з погляду протилежностей [13]. Інші [11] заперечують їхній статус альтернативності один одному та наполягають на тому, що можливості та недоліки кожного з них походять з наближеного джерела. Незважаючи на останній аспект, все-таки відмінності в міграційних дослідженнях між ними, як і результати відповідних розвідок, лише поглиблюються. Отже, можна говорити про підходи (як ще один варіант) в контексті їх комплексної самостійності – від теоретичної до методологічно-методичної.

Як уже зазначалося раніше, для релятивістів характерними є якісні розвідки, які спрямовані на висвітлення іммігрантських суб’єктностей, їх ідентичності та інших мігрантських дискурсів, що інструментально можуть бути виражені через дискурс-аналіз, етнографію та інтерв’ювання. Проте саме ця методична складова (і в цілому методологія дослідження) стала проблемним сектором для науковців, яка породила появу епістемологічної пастки. Так, редукція соціальної реальності до контекстуальної матриці або строгої інтерпретації зумовлює розрив між тим, що іммігрантський досвід й інші категоріальні компоненти представляють собою насправді, поєднуючи позадискурсивний вимір суспільного буття (об’єктивний аспект), і тим, як його “релятивують” для репрезентації відповідного конструкта. Це приводить до методологічних результатів, які, на думку дослідників, сприяють відмові від альтернативності при виборі інтерпретаційних суджень для осмислення та пояснення суспільного життя ширше – поза єдиним (або конотативним) дискурсом [19]. Додатково вони свідомо ігнорують питання про специфіку зв’язку (його дефініцію) поміж мігрантами, їх ідентичністю та тим становищем у соціумі, де перебувають [42]; про інкорпорацію індивідуальних або колективних переселенських дій до культурних і структурних

(інституційних і неінституційних) практик, а також оцінювання відповідних наслідків [22] тощо.

Критики релятивістського підходу особливо апелюють до твердження про конструювання істини, яка запозичує обґрунтування від мистецтва та літератури, чим методологічно наслідує таку діяльність у дослідженні соціальної реальності. М. Гамерслі зазначає (щодо постмодерної етнографії): “Нині більше, ніж раніше, підкреслюється, що етнографи конструюють свою картину світу, і що при цьому вони використовують такі ж методи, що й письменники, які створюють художню літературу. Більше того, те, що вони пишуть, не може не відображати того, ким вони є в соціокультурному плані” [38, р. 131]. Доповнює це своїми зауваженнями Ф. Бадер, який аналізуючи етнічні та міграційні розвідки, підсумовує про моральні, політичні та епістемологічні “ефекти” конструктивістського мислення в межах підходу⁸: “конструктивізм має тенденцію розчиняти культуру в наративних дискурсах, процесах й ідентичностях. Ця потрійна редукція шкодить повноцінному описові та адекватному поясненню культурних змін, формуванню спільнот і визначенню ідентичностей... Також він має деякі контрпродуктивні наслідки для практичної політики: не допомагає вирішувати практичні дилеми, а як моральна філософія виступає проти будь-якої концепції культурних прав для конкретних груп. Це призводить до самосуперечливої критики нормативних уявлень про індивідуальну автономію” [43, р. 252]. І тому розгляд самих понять, а отже, і безпосередньої проблематики, постає “вузьким” і поверхневим актом, таким, що наявний обабіч дискурсивних реалій соціуму. Як доречно тут підкреслює вчена С. Уолбі: “Використання поняття ідентичності⁹ має тенденцію призводити до культурного редукціонізму, до згладжування онтології” [44, р. 266].

Ще однією діяльністю вчених у модерних міграційних дослідженнях стала практика з використання біографічних методів у вивченні історій з мігрантського життя [45]. При цьому інструмент з’явився як методична відповідь на недоліки кількісних позитивістських (емпірично спрямованих) досліджень міграції, проте через власну природу (крайній скептицизм до об’єктивності знань) знову-таки потрапив в епістемологічну пастку: коли супротивна “реакція” стосовно одного знаряддя для дослідження не могла бути виправдана вибором іншого, але також хибного (поверхневого). Суть зводилася до того, що вчені надалі не враховували досвід мігрантів, що був поза межами конструкції життєвого наративу та самих оповідей. Таким чином, формувався “вузький” дискурс, наче без контексту, що стоїть поза ним та є “ширшим” дискурсом [46]. З огляду на це, моделюється замкнена смислова система, яка ігнорує особливості зовнішнього середовища, оскільки ті атрибути, що йому належать, приписуються суб’єктному виміру індивіда. Тому і про діалектичну єдність об’єктивного та

⁸ Критика спрямована на конструктивістське і релятивістське обґрунтування З. Баумана при аналізі культурних практик іммігрантів та їх ідентичності в просторі поліетнічного району Лондона – Саутголлу.

⁹ Можна розширити цей контекст, де не лише ідентичність, але й будь-які інші конструкти, що пов’язані з життям мігранта, будуть позбавлені відповідної онтологічної глибини у поясненні та вираженні.

суб'єктивного говорити недоцільно. Проте потенціал при певній ревізії кардинально зросте, а це “особливо у міграційних дослідженнях може сприяти глибокому розумінню соціальних процесів” [46, р. 106] вже сьогодні.

Отже, релятивізм, як і попередній позитивістський підхід, далі апробується науковцями у міграційних розвідках, хоча піддається водночас жорсткій критиці. З огляду на останнє, цей момент позитивно (і як би це двозначно не звучало – конструктивно) впливає на доопрацювання та перегляд деяких методологічних положень з боку вчених, які намагаються усунути такі інструментальні недоліки. Цьому сприяє глибока внутрішня ієрархізація підходу, що типологічно є диференційованим, а тому гнучким для вдосконалення. У цілому, як і позитивізм, він займає крайню дослідницьку позицію, що уможлиблює “рух” до центру, щоб усунути деструктивні концептуальні та методологічно-методичні обмеження.

Критичний реалізм. Альтернативою двох попередніх став підхід критичного реалізму, на який покладається вирішення проблем та усунення недоліків різної природи, що властиві для сучасних міграційних досліджень при апробації або позитивізму, або релятивізму. Під цим поглядом розуміють таке філософське підґрунтя (часто і метатеорію також) в соціогуманітарних науках, що допускає первинність (пріоритет) онтології над епістемологією, завдяки чому уникає пізнавальних і мовних помилок [47]. Таким чином, головною перевагою критичного реалізму є те, що він не осмислює соціальну реальність, з одного боку, та об'єкти в ній відповідно до наших знань про них, з іншого боку, як тотожні смислові ідеї: перша існує незалежно від ідентифікації (системи знань) про других. І тому науковці визначають реальність як “неперехідний” об'єкт, а реальні речі – як “перехідні” [20, р. 22–23]. Остання теза грає головну роль для успіху при вивченні природи та соціуму, оскільки інтегрує у собі концептуальні особливості та можливі помилки, як побуту (повсякденного життя у контексті релятивізму), так і дослідницької діяльності (науковий аспект у межах позитивізму). Як результат, підхід інкорпорує в єдину конструкцію “онтологічний реалізм, епістемологічний релятивізм і раціональність суджень” [17, р. 11], що робить його не “пластичним” та “поверхневим”, а стратифікованим (можливо, навіть ієрархізованим) і широким.

На противагу позитивізму та релятивізму в межах критичного реалізму здійснюється формування “сфери реального”, що поєднує досвід, концептуальні символи та знаки, події та узагальнені причинно-наслідкові механізми [47, р. 400–401], тобто ті “сфери” емпіричного та дійсного, які актуалізуються обома підходами окремо. Якщо ж звертатися до розуміння базових категорій, які на рівні операціоналізації вже (о/в)писують онтологічну специфіку соціальної реальності, то: “досвід” слід трактувати, як всі події, про які нам відомо або які концептуалізовані вченими чи соціальними агентами; “казуальність” виділяти як дефініювання причинної сили, що вчинюється об'єктами в суспільстві через власну структуру, де остання є набором внутрішньо детермінованих елементів, які за умови їх цілісності виявляють риси емерджентності, а при порушенні (окремшеності) – ні [19, р. 14]. Екстраполюючи цей стан на суспільну реальність, виникає феномен “соціальної емерджентності”, тобто контекстуальності, коли інтеграція двох і більше ознак зумовлює нові властивості або явища, що характе-

ризуються іншими параметрами для цілої системи. Таким чином, окреслюється ситуація, в якій структура, агенти та соціокультурне середовище уможливно розділені (не змішані чи редуковані, як у раніше поданих варіаціях вивчення міграційних питань), щоб мати можливість проаналізувати, як певна комбінація їх взаємодії детермінує якусь соціальну метаморфозу або репродукцію у самому соціумі [48].

Як наслідок, до головних положень критичного реалізму можна віднести онтологічний реалізм, соціальну емерджентність, релятивістську причинність і стратифікацію реальності. Саме на основі таких принципів вибудована модерна методологія дослідження міграційних питань у межах цього підходу. Далі розглянемо на прикладах, які саме методи слід обирати та як їх використовують вчені, щоб відповідна розвідка не претендувала на статус “роботи з допущеними неточностями концептуальної та методологічної природи”. При цьому необхідно зауважити (і запам’ятати), що критичний реалізм не стільки репрезентує нове для інструментального застосування, як нове у методологічному розумінні знарядь і їх місця у дослідницькому пошуку. Головною рисою є переспрямування парадигм, поглядів та аналітичних традицій на досягнення узгодження на рівнях онтологічного, соціального та методологічного втілення проєктів [49]. Це спричиняє методичне розвантаження, де здійснюється розрив з квантитативними (від позитивізму) та квалітативними (від релятивізму) методами, з огляду на аспект їх внутрішньої несумісності з критичним реалізмом. Інакше кажучи, знаряддя можуть бути апробовані (використані), проте у контексті позапозитивістському та позарелятивістському. Дослідники в межах критичного реалізму, на протипагу позитивістам, які аналізують емпіричні закономірності як безпосередню підставу при дефініюванні причинно-наслідкових трактувань у функціонуванні явищ, використовують їх як підстави (попередні передумови) для наступного (послідовного) розуміння механізмів і структур при відтворенні суспільних процесів і феноменів, на які звертають дослідники увагу. У кількісному зрізі реалізм повністю усуває/ігнорує позитивістське бачення щодо “формальних зв’язків подібності” об’єктів, їх “таксономічних груп”, “описових (репрезентаційних) генералізацій”. Дистанціюючись від релятивістів, вони все ж таки зазначають, що інтерпретаційні конструкції мислення є науково цінними, оскільки “сприяють чудовій стартовій евристиці у всеосяжному охопленні..., але лише у поєднанні з концепціями неперехідності, трансфактуальності¹⁰, діалектичності, агентивності¹¹ і боротьби – можуть розглядатись як товариш для емансипованої науки” [47, р. 234]. Проте це положення підсилюється двома аспектами, коли, по-перше, воно “звільняється” від усіх релятивістсько сформованих гіпотез, а по-друге, “розширюється” завдяки концепту-

¹⁰ Трансфактуальність або трансфактуальні умови – фундаментальні структурні параметри соціальних об’єктів, що відповідають їх повноваженням і зобов’язанням за замовчуванням. Як зазначає Б. Данермарк та його колеги, це “більш-менш універсальні передумови для того, щоб об’єкт був тим, чим він насправді є” [20, р. 77].

¹¹ Агентивність визначається як унікальна та відмінна від інших причинно-наслідкова сила людського агента (їх сукупності) у соціумі. Дослідниця М. Арчер [23] окреслює її, як можливості (здібності), що є емерджентними, однак такі, що не редукуються ні до біологічної специфіки, ні до ефектів від дискурсів соціальної реальності.

альній гнучкості та поліваріантності, в якій “дискурсивні практики” є тільки одним з проявів соціального буття поряд з його ще “недискурсивними” або вже “позадискурсивними” варіаціями. На думку науковців, дискурси не лише конструюють реальність, але й самі змінюються під її впливом [50]. Таким чином, критичний реалізм виступає за методологічний плюралізм у соціально спрямованих розвідках, а своїм завданням ставить пояснення соціальної причинності у реальній відповідності тим процесам і механізмам, які стоять за онтологічними підставами їх здійснення.

Саме вивчення цієї каузальності смислоутворюючих механізмів у соціумі розширило межі використання таких способів мислення, як індукція та дедукція. Так, науковці апробують їх як шляхи для абдукції та ретродукції. Перша є теоретичним переописом феноменів, процесів і подій у межах певних концептуальних схем та фокусується на пошуку релевантних умов для появи конкретних подій, процесів і явищ. Як лаконічно зауважують Б. Данермарк і його колеги, ці засоби сприяють побудові ретроспективного мислення, метою якого є отримання даних: “яке знання має бути, щоб щось стало можливим?” [20, р. 80]. І тому можна стверджувати, що це питання, яке актуалізує форму відповідного розуміння, стає центральним, оскільки уможливує здобуття інформації про трансфактуальні умови, структури та механізми соціального буття. Більше того, при реалізації ретродукції допоміжними є інші способи, зокрема, “контрфактуальне мислення”, “вивчення патологічних обставин й екстремальних випадків”, “партисипація в соціальних і мисленнєвих експериментах” та “компаративістика різних кейсів” [20, р. 101–105]. Не менш важливою методичною операцією є концептуальне абстрагування, яке в препаратії діалектичного зв’язку з певними суспільними явищами полегшує проведення безпосередньої ретроспекції, а також сприяє адекватній “динаміці” вченого “сходінками концептуалізації” Дж. Сарторі у будь-якому напрямі.

Потужною методологічною перевагою критичного реалізму як підходу над іншими формами концептуалізації та аналітико-практичної роботи (зокрема, як дискурсивний редукаціонізм і конфлікціонізм [16; 22; 51]) у сучасних міграційних розвідках є його наукова можливість постати у ракурсі метатеорії для емпіричних проєктів з міграції, висвітлюючи, як зауважує Дж. Крікшенк, “принципи емерджентних характеристик, що наявні для відкритих систем” [16, р. 143]. Так, феномени¹², що виникають у міграційній сфері, відображаються як парадигмальні. Тобто такі, що є стійкими у часі та постійними у взаємодії структурних, агентських елементів і соціального середовища на багатьох рівнях політичного управління й масштабах просторового охоплення. Як наслідок, ці узагальнені концептуальні схеми стали потужним фактором для втілення у прикладних міграційних дослідженнях.

Прикладом може бути розвідка дослідниці С. Уолбі [44], де представлено концепцію “теорії складності”. Авторка апробує по-новому поняття, зокрема “залежність від шляху” та “коеволюція складних адаптивних систем у мінливих ландшафтах”;

¹² З-поміж них можна виокремити такі як нація, національна приналежність, система інкорпорації або виключення біженців і іммігрантів, локальні/регіональні/глобальні економічні сили, моделі соціальної стратифікації тощо.

дає динаміку взаємозв'язку між соціальними системами та зовнішнім середовищем; аналізує багатовимірність суспільних відносин, що лежать у центрі міграційних феноменів і їх розвитку [44, р. 99–100] – яскраво демонструє комплексність критичного реалізму щодо буття соціуму, його відтворення або модифікації частково/повністю.

Наступним зразком може бути дослідження С. Каслза, в якому висвітлено концепцію “соціальної трансформації”, де репрезентовано міграційні процеси та явища через призму багаторівневого аналізу (I), історичного підходу та принципу цілісності (II), міждисциплінарності соціогуманітарного знання (III), сукупності зв'язків соціальних агентів у кореляції й екстраполяції на ширший контекст (IV), транснаціоналізму та зіставності (V), використання партисипативних методів дослідження (VI) [52, р. 367]. Ця концептуальна форма сприяла ігноруванню проблемного виміру (теоретичного та методологічного) ряду питань, які є актуальними для позитивізму або релятивізму [10].

Крім двох попередніх, для розуміння можуть бути обрані і парадигмальне дослідження Б. Картера щодо транзиту до режиму обмеження в межах політики імміграції у Сполученому Королівстві у 1945–1981 рр. [51], що інтегрував морфогенетичний підхід М. Арчер, історично-нарративний погляд та емпіричні матеріали, здобуті з первинних документальних джерел; і розвідку Ш. Гедберг стосовно міграційних рухів фінських шведів між Швецією і Фінляндією [53], де авторка апробує паралельний і водночас акумулятивний дослідницький процес завдяки біографічному (якісному) методу та опитуванню (кількісному), щоб мати можливість визначити смислоутворюючі (генеративні) механізми; і праця вченої Ш. Джордж [54], де вивчено питання співвідношення між гендером і класом у контексті транснаціональної міграції на прикладі медсестер, які іммігрували з Індії до США, завдяки особливому етнографічному “методу великих випадків” (ЕСМ) у взаємодії з принципами критичного реалізму як метатеорії.

Отже, проекти з вивчення міграційних процесів, які ґрунтуються на підході критичного реалізму, перебувають на стадії поширення серед наукової спільноти у світі. Проте вже сьогодні зрозуміло, що соціогуманітарні розвідки дедалі частіше спираються на основи цього погляду – концептуальні та методологічно-методичні. Звертаючи увагу на ті дослідження, які опубліковані у наш час, не можна не погодитися з науково доцільним інструментальним вибором вчених. І хоч зараз не можна кількісно спрогнозувати, скільки буде відповідних праць, проте можна впевнено стверджувати, що за якістю вони переважатимуть попередні напрацювання, зважаючи на ті засади, на яких базується критичний реалізм, що робить його по-дослідницьки привабливим і науково обґрунтованим підходом і метатеорією для багатьох дотичних між собою гуманітарних наук сьогодення.

Висновки. Для сучасних міграційних досліджень сьогодні створено такі якісні наукові умови (теоретичні, методологічні, методичні та інструментальні), що для вчених залишається лише не помилитися з їх вибором. У цьому контексті увага часто зосереджується саме на дослідницьких підходах, які акумулюють значний аналітичний та концептуальний потенціал, що, по суті, стає формою відображення наукової точки зору. Відповідно до проаналізованої літератури, легко пересвідчитися, що не всі

вони характеризуються критичністю. Як відзначає деяка частина “критично” налаштованих науковців, ні позитивізм, ні релятивізм не можуть апелювати до відповідного статусу і, з огляду на свої основоположні принципи та їх втілення у наявних роботах, ця думка має право на існування з достатнім обґрунтуванням. Водночас поширення і популяризація критичного реалізму як підходу серед вчених-міграціологів продемонструвало, що наявна значно якісніша альтернатива для вивчення міграційних процесів та явищ. Такий підхід з його “пояснювальною критикою” справді вартий скрупульозної уваги та потребує різностороннього поширення серед українських науковців. Аналітичною ціллю статті, а в її межах водночас концептуальним і методологічно-методичним навантаженням, було виокремити три найпопулярніші погляди, завдяки яким реалізується більшість міграційних досліджень у наш час. Кожен з підходів по-своєму унікальний, має історичну традицію застосування на національному та міжнародному рівнях, репрезентує різноманітні контексти феномену міграція. Додатково, крім дослідницького потенціалу, вони володіють потужним, спрямованим на практику, інструментарієм, чим забезпечують собі важливу суспільно значущу роль при прийнятті політичних рішень у державах з різною інтенсивністю. Якість наукових знань у демократіях на Заході є значно вищою у площині об’єктивності, ніж у решті країн¹³, проте це не впливає на факт того, що науково обґрунтоване рішення або комплекс дій будуть більш підтримані (легітимізовані) суспільством, якщо вони такими подаються¹⁴. Саме тому зв’язок між підходом і наслідком його апробації є дуже актуальним питанням для української науки та соціуму/держави в цілому, оскільки відкриває не тільки дискусію про відповідність даних до реальності (те, чим вони насправді є), проте підносить національний інтерес, кристалізований в українській ідентичності, поза межами України в обличчі мігрантів та вимушено переміщених осіб. Дослідження їхнього становища, стан інтеграції у приймаючі суспільства, мотиви до повернення назад до нашої держави та багато інших речей – це ті питання, які релевантні для всього світового українства, а відповіді на них залежать від безпосереднього вибору призми, через яку здобуваються дані. У цій статті здійснена спроба висвітлити (далеко не перша в кількісному еквіваленті, проте по-своєму нова за формою подачі – в якісному), як саме можна науковцям осмислювати більшість міграційних явищ і процесів, і до чого здатна призвести монофакторність з відсутністю критичного елемента.

Якщо звертатись до моменту *перспектив подальших досліджень*, то можна виокремити три напрями, де вчені потребують додаткового висвітлення або нового бачення щодо описаної проблематики: по-перше, інтенсифікувати кількісно (якість

¹³ Тут маються на увазі такі критерії, як вища прозорість дослідницького процесу та якість політики рецензування стосовно отриманих даних, сильніша конкуренція поміж публікаційними матеріалами та налагоджена практика преоцінки результатів дослідження, доступність знань й широкі видавничі можливості, – які сприяють тому, що встановилася традиційна модель відкритої науки, важливими атрибутами якої є конкурентоспроможність вчених і їх змагальність між собою через боротьбу ідей у межах ринкових відносин. І це екстраполює капіталістичний лад та “правила гри” консолідованої форми демократії на сферу науки також.

¹⁴ Тобто такі, що є науковими; здобуті у процесі дослідницької діяльності.

підтверджена) розвідки, у яких апробовано підхід критичного реалізму у вивченні сучасних міграційних проблем, створюючи при цьому ґрунтовну емпіричну базу для наступних, ще деталізованіших проєктів на всіх рівнях репрезентації (від національного до локального); по-друге, “оновити” ідею (правильно позиціонувати у ній смислове навантаження її компонентів), що висвітлює зв’язок поміж епістемологічною спроможністю підходу та практичним наслідком від отриманих у процесі його використання результатів, тобто описати концептуально-прагматичну роль інструменту відповідно до актуальних дій і подій у межах міграційної тематики, а тому повинно вплинути на тенденцію апробації адекватних підходів до вивчення проблематики; по-третє, здійснити дослідницьку ревізію основоположних принципів позитивізму і релятивізму для науково-пізнавальної (підвищення евристичного потенціалу) та практичної (вища якість здобутих висновків) адаптації цих підходів до сучасних вимог і потреб вчених під час дослідження міграційних явищ і процесів. Ці напрями не вичерпують сукупності питань різної природи – концептуальної, методичної, методологічної, практичної, що можуть постати перед науковцями, але фіксують чинний порядок денний. Врешті-решт, особливою темою, що здатна продовжити розпочату у статті дискусію, може бути між-, трансдисциплінарна апробація поглядів у межах соціогуманітарного дискурсу.

Список використаних джерел

1. Iosifides T. Epistemological issues in qualitative migration research: self-reflexivity, objectivity and subjectivity. *Qualitative Research in European Migration Studies* / eds. by R. Zapata-Barrero, E. Yalaz. Springer, Cham, 2018. P. 93–109.
2. Mills C. *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 256 p.
3. Tillin L. National and Subnational Comparative Politics: Why, What and How. *Studies in Indian Politics*. 2013. Vol. 1 (2). P. 235–240.
4. Bastia T., Skeldon R. (Eds.). *Routledge Handbook of Migration and Development*. Taylor and Francis, 2020. 622 p.
5. Dauvergne C. (Ed.). *Research Handbook on the Law and Politics of Migration*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021. 416 p.
6. *Routledge International Handbook of Migration Studies* / eds. by S. Gold, S. Nawyn. New York: Routledge, 2019. 654 p.
7. Ivekovic R. *Migration, New Nationalisms and Populism: An Epistemological Perspective on the Closure of Rich Countries*. London: Birkbeck Law Press, 2022. 284 p.
8. *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies* / ed. by A. Triandafyllidou. London: Routledge, 2016. 416 p.
9. Гнатюк В. Загальна теорія міграції крізь призму міждисциплінарних досліджень. *Політичні дослідження*. 2022. Vol. 4 (2). С. 63–84.
10. *Handbook of Research Methods in Migration* / ed. by C. Vargas-Silva. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2012. 608 p.
11. Iosifides T. *Qualitative Methods in Migration Studies. A Critical Realist Perspective*. Farnham: Ashgate, 2011. 278 p.
12. *Reader in Qualitative Methods in Migration Research* / eds. by I. Sirkeci, T. Iosifides, C. DeTona, A. Frisina. London: Transnational Press, 2019. 182 p.
13. Hibberd F. *Unfolding Social Constructionism*. New York: Springer, 2005. 225 p.

14. Morgan J. Empiricism. *Dictionary of Critical Realism* / ed. by M. Hartwig. Abingdon: Routledge, 2007. P. 169–171.
15. Collier A. Critical Realism. An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy. London and New York: Verso, 1994. 292 p.
16. Cruickshank J. Realism and Sociology. Anti-foundationalism, Ontology and Social Research. Abingdon: Routledge, 2003. 184 p.
17. Archer M., Bhaskar R., Collier A., Lawson T., Norrie A. (Eds.). Critical Realism, Essential Readings. London: Routledge, 1998. 784 p.
18. Sayer A. Method in Social Science. A Realist Approach. London: Routledge, 1992. 313 p.
19. Sayer A. Realism and Social Science. London: Sage, 2000. 224 p.
20. Danermark B., Ekström M., Jakobsen L., Karlsson J. Explaining Society. Critical Realism in the Social Sciences. Abingdon: Routledge, 2002. 232 p.
21. Pratten S. Explanation. *Dictionary of Critical Realism* / ed. by M. Hartwig. Abingdon: Routledge, 2007. P. 193–196.
22. Archer M. Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 368 p.
23. Archer M. Being Human. The Problem of Agency. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 323 p.
24. Sawyer K. Social Emergence. Societies as Complex Systems. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 276 p.
25. Patomäki H., Wight C. After postpositivism? The promises of critical realism. *International Studies Quarterly*. 2000. Vol. 44. P. 213–237.
26. Jones B. Explaining global poverty. A Realist critique of the orthodox approach. *Critical Realism, The Difference it Makes* / ed. by J. Cruickshank. Abingdon: Routledge, 2003. P. 221–239.
27. Boswell C. Combining economics and sociology in migration theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2008. Vol. 34 (4). P. 549–566.
28. Faist T. The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces. Oxford: Clarendon Press, 2000. 380 p.
29. Yeung H. Critical Realism and realist research in human geography: a method or a philosophy in search of a method? *Progress in Human Geography*. 1997. Vol. 21 (1). P. 51–74.
30. Boswell C. Knowledge transfer and migration policy making. Special Lecture on Migration. Geneva: International Institute for Labour Studies, 2004. 14 p.
31. Samers M. Migration. Abingdon: Routledge, 2010. 392 p.
32. Wimmer A., Schiller N. Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global Networks*. 2002. Vol. 2 (4). P. 301–334.
33. Fenton S. Ethnicity. Cambridge: Polity Press, 2003. 220 p.
34. In Defence of History. Marxism and the Postmodern Agenda / eds. by E. Wood, J. Foster. New York: Monthly Review Press, 1997. 224 p.
35. Fleetwood S. Ontology in organization and management studies: a critical realist perspective. *Organization*. 2005. Vol. 12 (2). P. 197–222.
36. Baghrarian M. Relativism. Abingdon: Routledge, 2004. 384 p.
37. Best J. But seriously folks: the limitations of strict constructionist interpretations of social problems. *Reconsidering Social Constructionism. Debates in Social Problem Theory* / eds. by J. Holstein, G. Miller. New Jersey: Aldine Transaction, 2007. P. 129–147.
38. Hammersley M. Questioning Qualitative Inquiry. Critical Essays. London: Sage, 2008. 216 p.
39. Joseph J. Hegemony. A Realist Analysis. London: Routledge, 2002. 256 p.
40. Sokal A. Beyond the Hoax. Science, Philosophy and Culture. Oxford: Oxford University Press, 2008. 488 p.

41. Yoshida K. Defending scientific study of the social. Against Clifford Geertz (and his critics). *Philosophy of the Social Sciences*. 2007. Vol. 37(3). P. 289–314.
42. Henze B. Who says who says? The epistemological grounds for agency in liberatory political projects. *Reclaiming Identity. Realist Theory and Predicament of Postmodernism* / eds. by P. Moya, M. Hames-García. Los Angeles, CA: University of California Press, 2000. P. 229–250.
43. Bader V. Culture and identity. Contesting constructivism. *Ethnicities*. 2001. Vol. 1 (2). P. 251–285.
44. Walby S. *Globalization and Inequalities. Complexity and Contested Modernity*. London: Sage, 2009. 520 p.
45. Apitzsch U., Siouti I. *Biographical Analysis as an Interdisciplinary Research Perspective in the Field of Migration Studies*. Frankfurt am Main: Research Integration, Johann Wolfgang Goethe Universität, University of York, 2007. 30 p.
46. Iosifides T., Sporton D. Editorial: Biographical methods in migration research. *Migration Letters*. 2009. Vol. 6 (2). P. 101–108.
47. Hartwig M. (Ed.). *Dictionary of Critical Realism*. Abingdon: Routledge, 2007. 560 p.
48. Carter B., New C. *Making Realism Work. Realist Social Theory and Empirical Research*. Abingdon: Routledge, 2004. 214 p.
49. House S. Critical realism, mixed methodology, and institutional analysis. *Working Paper No. SPP10-02*. Lee Kuan Yew School of Public Policy, National University of Singapore, 2010.
50. Fairclough N., Jessop B., Sayer A. Critical realism and semiosis. *Realism, Discourse and Deconstruction* / eds. by J. Joseph, J. Roberts. Abingdon: Routledge, 2004. P. 23–42.
51. Carter B. *Realism and Racism. Concepts of Race in Sociological Research*. London: Routledge, 2000. 192 p.
52. Castles S. Twenty-first century migration as a challenge to sociology. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2007. Vol. 33 (3). P. 351–371.
53. Hedberg C. *The Finland–Swedish wheel of migration. Identity, networks and migration 1976–2000*. PhD Thesis, Uppsala University, Sweden, 2004. 87 p.
54. George S. “Dirty nurses” and “men who play”. Gender and class in transnational migration. *Global Ethnography. Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World* / eds. by M. Burawoy, J. Blum, G. Goerge et al. London: University of California Press, 2000. P. 144–174.

Отримано 25.01.23 та прийнято 21.03.23

References

1. Iosifides, T. (2018). Epistemological issues in qualitative migration research: self-reflexivity, objectivity and subjectivity. In R. Zapata-Barrero, E. Yalaz (Eds.), *Qualitative Research in European Migration Studies* (pp. 93-109). Cham.
2. Mills, C. (2000). *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press.
3. Tillin, L. (2013). National and subnational comparative politics: why, what and how. *Studies in Indian Politics*, 1 (2), 235-240.
4. Bastia, T., Skeldon, R. (Eds.). (2020). *Routledge handbook of migration and development*. Taylor and Francis.
5. Dauvergne, C. (Ed.). (2021). *Research handbook on the law and politics of migration*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
6. Gold, S., Nawyn, S. (Eds.). (2019). *Routledge international handbook of migration studies*. New York: Routledge.
7. Ivekovic, R. (2022). *Migration, new nationalisms and populism: an epistemological perspective on the closure of rich countries*. London: Birkbeck Law Press.
8. Triandafyllidou, A. (2016). *Routledge handbook of immigration and refugee studies*. London: Routledge.

9. Hnatiuk, V. (2022). General theory of migration through the prism of interdisciplinary researches. *Political Studies*, 4 (2), 63-84 [in Ukrainian]
10. Vargas-Silva, C. (2012). *Handbook of research methods in migration*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
11. Iosifides, T. (2011). *Qualitative methods in migration studies. A critical realist perspective*. Farnham: Ashgate.
12. Sirkeci, I., Iosifides, T., DeTona, C., Frisina, A. (Eds.). (2019). *Reader in qualitative methods in migration research*. London: Transnational Press.
13. Hibberd, F. (2005). *Unfolding social constructionism*. New York: Springer.
14. Morgan, J. (2007). Empiricism. In M. Hartwig (Ed.), *Dictionary of Critical Realism* (pp. 169-171). Abingdon: Routledge.
15. Collier, A. (1994). *Critical realism. An introduction to Roy Bhaskar's philosophy*. London and New York: Verso.
16. Cruickshank, J. (2003). *Realism and sociology. Anti-foundationalism, ontology and social research*. Abingdon: Routledge.
17. Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., Norrie, A. (Eds.). (1998). *Critical realism, essential readings*. London: Routledge.
18. Sayer, A. (1992). *Method in social science. A realist approach*. London: Routledge.
19. Sayer, A. (2000). *Realism and social science*. London: Sage.
20. Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., Karlsson, J. (2002). *Explaining society. Critical realism in the social sciences*. Abingdon: Routledge.
21. Pratten, S. (2007). Explanation. In M. Hartwig (Ed.), *Dictionary of Critical Realism* (pp. 193-196). Abingdon: Routledge.
22. Archer, M. (1995). *Realist social theory: the morphogenetic approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Archer, M. (2000). *Being human. The problem of agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
24. Sawyer, K. (2005). *Social emergence. Societies as complex systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
25. Patomäki, H., Wight, C. (2000). After postpositivism? The promises of critical realism. *International Studies Quarterly*, 44, 213-237.
26. Jones, B. (2003). Explaining global poverty. A realist critique of the orthodox approach. In J. Cruickshank (Ed.), *Critical Realism, The Difference it Makes* (pp. 221-239). Abingdon: Routledge.
27. Boswell, C. (2008). Combining economics and sociology in migration theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34 (4), 549-566.
28. Faist, T. (2000). *The volume and dynamics of international migration and transnational social spaces*. Oxford: Clarendon Press.
29. Yeung, H. (1997). Critical Realism and realist research in human geography: a method or a philosophy in search of a method? *Progress in Human Geography*, 21 (1), 51-74.
30. Boswell, C. (2004). *Knowledge transfer and migration policy making. Special Lecture on Migration*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
31. Samers, M. (2010). *Migration*. Abingdon: Routledge.
32. Wimmer, A., Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration, and the social sciences. *Global Networks*, 2 (4), 301-334.
33. Fenton, S. (2003). *Ethnicity*. Cambridge: Polity Press.
34. Wood, E., Foster, J. (Eds.). (1997). *In Defence of history. Marxism and the postmodern agenda*. New York: Monthly Review Press.
35. Fleetwood, S. (2005). Ontology in organization and management studies: a critical realist perspective. *Organization*, 12 (2), 197-222.

36. Baghramian, M. (2004). *Relativism*. Abingdon: Routledge.
37. Best, J. (2007). But seriously folks: the limitations of strict constructionist interpretations of social problems. In J. Holstein, G. Miller (Eds.), *Reconsidering Social Constructionism. Debates in Social Problem Theory* (pp. 129-147). New Jersey: Aldine Transaction.
38. Hammersley, M. (2008). *Questioning qualitative inquiry. Critical Essays*. London: Sage.
39. Joseph, J. (2002). *Hegemony. A Realist analysis*. London: Routledge.
40. Sokal, A. (2008). *Beyond the hoax. Science, philosophy and culture*. Oxford: Oxford University Press.
41. Yoshida, K. (2007). Defending scientific study of the social. Against Clifford Geertz (and his critics). *Philosophy of the Social Sciences*, 37 (3), 289-314.
42. Henze, B. (2000). Who says who says? The epistemological grounds for agency in liberatory political projects. In P. Moya, M. Hames-García (Eds.), *Reclaiming Identity. Realist Theory and Predicament of Postmodernism* (pp. 229-250). Los Angeles, CA: University of California Press.
43. Bader, V. (2001). Culture and identity. Contesting constructivism. *Ethnicities*, 1 (2), 251-285.
44. Walby, S. (2009). *Globalization and inequalities. Complexity and contested modernity*. London: Sage.
45. Apitzsch, U., Siouti, I. (2007). *Biographical analysis as an interdisciplinary research perspective in the field of migration studies*. Frankfurt am Main: Research Integration, Johann Wolfgang Goethe Universität, University of York.
46. Iosifides, T., Sporton, D. (2009). Editorial: biographical methods in migration research. *Migration Letters*, 6 (2), 101-108.
47. Hartwig, M. (Ed.). (2007). *Dictionary of critical realism*. Abingdon: Routledge.
48. Carter, B., New, C. (2004). *Making realism work. Realist social theory and empirical research*. Abingdon: Routledge.
49. House, S. (2010). *Critical realism, mixed methodology, and institutional analysis. Working Paper No. SPP10-02*. Lee Kuan Yew School of Public Policy, National University of Singapore.
50. Fairclough, N., Jessop, B., Sayer, A. (2004). Critical realism and semiosis. In J. Joseph, J. Roberts (Eds.), *Realism, Discourse and Deconstruction* (pp. 23-42). Abingdon: Routledge.
51. Carter, B. (2000). *Realism and racism. Concepts of race in sociological research*. London: Routledge.
52. Castles, S. (2007). Twenty-first century migration as a challenge to sociology. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (3), 351-371.
53. Hedberg, C. (2004). *The Finland–Swedish wheel of migration. Identity, networks and migration 1976–2000*. PhD Thesis, Uppsala University, Sweden.
54. George, S. (2000). “Dirty nurses” and “men who play”. Gender and class in transnational migration. In M. Burawoy, J. Blum, G. Goerge et al. (Eds.), *Global Ethnography. Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World* (pp. 144-174). London: University of California Press.

Received on 25.01.23 and accepted 21.03.23